

Det umisteliges dialektik

Iboja Wandall-Holms Farvel til århundredet og dansk Holocaust-litteratur

Da jeg for nylig, i frokostpausen på et større seminar med deltagelse af specialister i det 20. og 21. århundredes danske litteratur, præsenterede mit aktuelle forskningsområde som dansk Holocaust-litteratur, fik jeg ikke, som forventet, blandede reaktioner, men tværtimod helt ens kommentarer. Alle havde ideer om, hvad der kunne menes med Holocaust-litteratur, mens ingen forbandt navne eller værktitler med dansk Holocaust-litteratur. Opslag i de herskende danske litteraturhistorier viser, at det, der kunne ligne manglende viden hos de tilstedeværende, faktisk spejler den eksisterende danske litteraturhistorieskrivning ganske nøje. Hverken *Gyldendals Litteraturhistorie* (1984), *Hovedsporet* (2005) eller *Dansk Litteraturs Historie* (2006-2007) bruger spalteplass på tekster, der kan betegnes som Holocaust-litteratur. For de nævnte litteraturhistoriske værker gælder det, at emnet hverken behandles eller nævnes.

Det er uomgængeligt, at tekster om eller af Holocaustofre gennem de seneste 20 år har fyldt stadig mere i den internationale litterære debat; fra bestsellerlister over nobelprisuddelinger til litteraturteoretisk arbejde. Der er flere grunde til, at det, i hvert fald frem til nu, ikke per automatik har været uomgængeligt at inkludere sådanne tekster i litteraturhistorieskrivningen.

For det første lader Holocaust-litteratur sig vanskeligt indplacere i forhold til gængse nationale og epokale strømninger. Ofrenes erfaringsfællesskab følger andre logikker end nationens, ligesom tidsmæssige og sproglige forskydninger udvisker de klare linjer, som normalt efterstræbes i litteraturhistoriografiens grænsedragninger. Mange, men ikke alle de skrivende, er jøder; flere skriver på et andet sprog end det, de talte før lejrene; nogle skriver umiddelbart efter krigen, mens mange først skriver langt senere og da måske kun én eller få bøger. Et af resultaterne af disse forskydninger er, at tekster om Holocaust indtager forskellige, ofte interfererende, funktioner samtidigt. Hver nation erindrer anden verdenskrig i sin egen rytme. Denne rytme falder ikke nødvendigvis sammen med den rytme, de forfulgte fællesskaber, fx jødernes, erindrer i, og denne igen adskiller sig fra de internationale

samfunds erindringsrytmer. En forfatter som Imre Kertész kan således kanoniseres internationalt samtidig med, at han på det nærmeste udstødes i en national sammenhæng.¹

En anden og muligvis vigtigere grund til, at dansk litteraturhistorieskrivning ikke har inddraget Holocaust-litteratur som en del af dens genstandsfelt, er, at det fortsat diskuteres heftigt, hvad der menes med Holocaust-litteratur. Drejer det sig udelukkende om selvbiografiske tekster, skrevet af overlevende, eller drejer det sig også om fiktive tekster, der tager Holocaust som deres emne? Hvad med fiktive tekster, skrevet af overlevende eller dokumentariske tekster skrevet af de overlevendes efterkommere?

I tilgift til disse definitionsdiskussioner kommer etiske overvejelser: Er det overhovedet rigtigt at tale om litteratur – en diskursmodus, der i mange tilfælde forbindes med det opfundne og fingerede – i forbindelse med en hændelse som Holocaust, der først og sidst kalder på stadige understregninger af det sketes uhyrlige fakticitet? Hvis fiktionen ikke har noget at gøre i beretningerne om Holocaust, har disse da noget at gøre i en litteraturhistorie?

Meningerne er ikke overraskende delte. Forfatteren Elie Wiesel, som blev deporteret til Auschwitz som 16-årig, citeres gerne for at indtage den ene ekstreme position: “A novel about Auschwitz is not a novel, or else it is not about Auschwitz. The very attempt to write such a novel is blasphemy” (Wiesel, “For Some Measure of Humility”, citeret efter Rosenfeld 1980, 14). Wiesels udsagn skal dog ses i lyset af, at han selv har skrevet en lang række bøger, som ikke nødvendigvis er romaner, men som anvender greb og strategier, der typisk anvendes i fiktive tekster. Andre mener omvendt, at litteraturens rummelighed, dens sproglige formåen og dens afstand til virkeligheden netop er det, der gør den særlig velegnet til at bære vidnesbyrd om lejrenes ekstreme situationer. Som Kertész citerer sig selv for at sige i den tekst, der bringes andetsteds i dette nummer af *Passage*: “Konzentrationslejren kan vi kun forestille os som litterær tekst og ikke som virkelighed” (Kertész 2007, p. 8).

Unigheden mellem Wiesel og Kertész dækker over to forskellige måder, hvorpå man kan bedømme Holocaust-litteratur. Den ene baserer sine domme på en skelnen mellem etik og æstetik, mellem dokumentation og fiktion: Hvis man ikke var der, så har man ikke skrevet om det. Den anden baserer sine domme på en skelnen mellem autenticitet og kitsch: Hvis formen overdriver eller underdriber, forfladiger eller sentimentaliserer, så har man ikke skrevet om det. For Wiesel er det et spørgsmål om liv, for Kertész er det et spørgsmål om stil.

Uanset om kriteriet befinder sig *før* eller *i* det formelle, står det fast, at der foreligger en lang række tekster af en type, som ikke blot bringer formelle og tematiske nybrud, men som flere af feltets kommentatorer udpeger som det 20. århundredes vigtigste originale teksttype. I 1980 formulerede Rosenfeld det på følgende måde:

“ Holocaust literature must be counted among the most compelling literatures of our day. One would prefer to call the characteristic writings of a given period by more compelling or more palatable names, but if we were to deny centrality to Holocaust Literature, we would be falsifying not only the literary history of our time but a large part of its moral history as well. (Rosenfeld 1980, 4)

Mit udgangspunkt er, at det på den ene side er meningsfuldt og nødvendigt at gøre med disse tekster, hvad litteraturhistorikere plejer at gøre med tekster, nemlig analysere dem, sortere dem og forsøgsvist udpege de vigtigste af dem og samtidig, på den anden side, at holde fast i den egenart, som er givet med deres forbindelse til en specifik historisk hændelse. I *The Holocaust Novel* (2005) skitserer Efraim Sicher en sådan tilgangs udvælgelsesprincipper og mulige konsekvenser: “the Holocaust novel must reconcile the inhuman, the unbearable, and the unbelievable with our need for credibility, our desire for aesthetic pleasure, and our belief in humanity; indeed it may do much to redefine the ‘literary’ and dispel our delusions” (Sicher 2005, xviii).

Et arbejde med Holocaust-litteratur må ikke blot kunne bevæge sig hen over modsætninger mellem dokumentation og fiktion, men også se det modsætningsfyldte i hver af denne modsætnings poler. På den ene side besidder det dokumenterende vidnesbyrd fuld referentialitet, men selv den mest direkte mundtlige formidling sker til en vis grad gennem overleverede, kulturelt fabrikerede filtre og billeder. På den anden side besidder fiktionen fuld kontrol over kulturens gods af faste vendinger, men også fiktionen ligner virkeligheden, selv når den er mest optaget af at forme.

Holocaust-litteraturens bedste tekster er tekster, der kunne læses interesseløst, men som ikke må læses sådan. De er om noget andet end sig selv, men de er også om dette om. De er gennemsigtige spejle. Et genkommende træk ved dem er deres fundering i det paradoks, at de handler om hændelser og erfaringer, der ikke må glemmes, men som ikke kan siges. Med Rosenfelds ord: “If one can talk about such a thing as a phenomenology of Holocaust literature, it would have to be in terms of this contradiction between the impossibility but also the necessity of writing about the death of the idea of man in order to sustain that idea” (Rosenfeld 1980, 8).

I den efterhånden omfattende engelsksprogede teori om Holocaust-litteratur har en form for international kanon etableret sig. Den skanderes enten ud fra nærhed til begivenhederne, dvs. ved at skelne mellem 1. og 2. generationsvidner², eller ud fra genrer, dvs. ved at indplacere teksterne på en skala fra dagbog og erindringer over selvbiografier og realistiske romaner til myter, parabler, fantasy og tegneserier. Rosenfeld læser i sin klassiske *A Double Dying* (1980) Kaplan, Wiesel, Levi, Kosinski, Celan og Borowski; Daniel R. Schwarz læser i *Imagining the Holocaust* (1999) de samme plus Appelfeld, Spiegelman og Keneally/Spielberg. I *The Holocaust Novel* (2005) begrænser Sicher sig, som titlen siger, til Holocaust-romaner, hvorfor han ikke inddrager lyrikeren Celan og novelleforfatteren Borowski. Ud over de nævnte prosaister føjer han tekster til, der eksplicit blander fiktive og dokumenterende former, heriblandt Kuznetsovs *Babij Jar*.

Nærværende artikel, som er en del af et større igangværende arbejde med dansksproget Holocaust-litteratur, præsenterer en læsning af Iboja Wandall-Holms autobiografiske beretning *Farvel til århundredet* fra 2000. Efter en undersøgelse af forholdet mellem bogens uhyrlige hændelsesforløb og bogens form opholder jeg mig ved to ting, som medvirker til at give bogen en særstatus inden for Holocaust-litteraturen, nemlig dels dens sammenstilling af nazismen og den tjekkoslovakiske statskommunisme, dels som det forhold, at den er skrevet af en kvinde. På tværs

og på langs af disse problematikker vil jeg følge, hvad jeg opfatter dels som bogens grundlæggende tema, dels dens særlige metode. Det første angår bogens investeringer i det, som her betegnes som det umistelige. Derved forstås det, uden hvilket man måske kan leve, men ikke overleve. Det andet angår bogens innovative anvendelse af det, der her skal kaldes en dialektisk optik.

Jeg begynder og slutter dog et tredje sted, nemlig med Wandall-Holms refleksioner over et af de fænomener, som Holocaust-litteraturen deler med andre traume-relaterede fortællinger, nemlig skismaet mellem hændelse og genfortælling; mellem datidens erfaringer og nutidens erindringer.

Angst

Iboja Wandall-Holm blev født i Tjekkoslavakiet. Efter krigen blev hun dansk gift og flyttede til Danmark. Hun debuterede som forfatter på dansk i 1965 med den anmelderroste *Digte* på forlaget Arena. På digte i denne samling af knappe, dirrende natursansninger vidner om de hændelser, Wandall-Holm har overlevet. Et af dem hedder "Angst":

“ Jeg har et nummer på armen
Jeg ville ha glemt det
for længe siden
hvis det ikke
tyve år gammelt
var som et lille barn
– bange for mørke

Digtets jeg bærer rundt på et minde, som lever sit eget liv både uden på og inden i jeget, som et ciffer i kødet. Den mørkerædte brændemærkning forhindrer jeget i at glemme det, som tallene er indeks for: reduktionen af dets bærer til et nummer i en samlebandsproces, der producerer død. Det lille digts enjambementer mimer den utidighed, digtet har som emne. Tiden både fordobles og reduceres, idet digtet dels sætter en afstand mellem mindets og mindebærerens liv, dels antyder denne afstands stadigt tilbagevendende smertefulde nivellering i nattens angst. Jeg vender tilbage til det her antydede problematiske forhold mellem dengang og nu flere gange løbet af artiklen.

Efter *Digte* fulgte *Digte II* samt flere børnebøger og oversættelser af forskellige tjekkiske digtere, blandt andre Vítzslav Nezval. Wandall-Holms forfatterskab lå herefter stille i en række år, afbrudt af flere lange udlandsophold som en FN-udsendings kone. I 1980'erne begyndte hun arbejdet med at nedskrive sit livsforløb, hvilke først resulterede i digtsamlingen *I morgen, når fuglene vågner*, som udkom i 1989 og to år senere i erindringsbogen *Morbærtræet*. Den blev i 2000 genudgivet i en kraftigt bearbejdet version med en ny titel: *Farvel til århundredet*. Det er denne bog, jeg i det følgende vil opholde mig ved.

Farvel til århundredet præsenterer allerede i sine første sætninger den situation, de modsætninger og de metaforer, der former bogens beretning:

“ Krigen var næsten forbi, og verden var ved at vågne til dens følger og til sin begyndende glemsel. Vi, de overlevende, som til vores dages ende vil huske det tyvende århundredes uhyrlige og ufattelige forbrydelser i Europa, satte os i gang med at finde en vej tilbage til livet. (Wandall-Holm 2000, 5)

Bogen begynder i et tomt rum, som dens fortælling cirkler om: krigens hændelser er overståede, men mening, mål og retning har endnu ikke indfundet sig. Det drejer sig om søvn og opvågningen, om glemsel og erindring, om verden og de overlevende, alt sammen samlet i spørgsmålet om livets mulighed under og især efter den tilsyneladende umulige overlevelse: Hvad i det menneskelige, hvis noget, overlever passagen gennem det umenneskelige? Under sætningerne rumler et paradoksalt forhold mellem inklusion og eksklusion. De overlevende har overlevet at være væk fra livet; de overlevende er på vej tilbage til verden, men en verden, de står udenfor; den vågner til glemsel, de husker til døden.

Flygtning

Bogens beretning er kronologisk ordnet, begyndende og sluttende med de topografiske og biografiske situationer, som er typiske for autobiografiske genrer: fra “Jeg blev født i Slovakiet” (p. 11) til “Ved Øresund – den 27. januar år 2000” (p. 327). Pagten og akten er således utvetydigt selvbiografisk, men som undertitlen “En fortælling om Europa” antyder, er fokus både smallere og bredere end et liv genoplevet i erindringen. Smallere, fordi bogen samler sig om tiden fra Wandall-Holms barndom til hendes ankomst til Danmark i 1955; bredere, fordi dens subjekt ikke blot er et individ, men også Europa som geografisk og mentalt rum, defineret ved og hærgnet af individudslettende massebevægelser, inkluderende, men ikke begrænset til nazismen.

Set i forhold til de gængse handlingselementer, som optræder i Holocaust-litteraturens kanoniserede værker, må *Farvel til århundredet* siges ikke blot at være repræsentativ, men nærmest inklusiv. Hovedpersonen forfølges som jøde, modstandskæmper og kommunist, tvinges til at forlade dele af sin familie, krydser landegrænser ved nattetide, lever i landflygtighed under falsk identitet, tages til fange og deporteres, flygter og tilfangetages på ny, indkvarteres og deporteres til udryddelseslejren Auschwitz-Birkenau, hvor hun blandt andet kommer i konsultation hos Dr. Mengele. Herefter placeres hun i arbejdslejren Rasjko, tvinges ud på en døds-march blandt hængende russiske soldater i offensiven for endelig at ankomme til det, der før krigen var hendes og familiens hjem, men som nu er en tom, sønder-skudt tomt.

Historien fremstilles i fire lige store bøger. Den første, “Født frie og lige –”, fortæller om hovedpersonens forvandling fra barn til ung. Wandall-Holm blev født i den slovakiske del af Tjekkosllovakiet i 1923, den ældste af fem børn. Hendes jødiske forældre var lærere, og hvad barndomshjemmet manglede af økonomiske midler, besad det i kulturel kapital. Begge forældre var kunstnerisk interesserede, de talte flere hovedsprog flydende, blandt andet fransk, tysk og russisk, og de opdrog deres børn i en atmosfære med vægt på kritisk stillingtagen, individualitet og fordomsfrihed.

I en form, der blander lyriske stemningsbilleder og realhistoriske beskrivelser med personlige udviklingstableauer og skildringer af barokke randeksistenser, præ-senterer første bog læseren for et ungt menneske, som langsomt vikler sig ud af barndommen og ind i ungdommens turbulente og åbne rige af muligheder. Seksualitetens, dødens og det politiske livs eksistens træder frem i en række prægnante scener, fx af mere eller mindre alvorlige forelskelser: “Jeg havde forestillet mig, at han ville dufte af appelsiner, men han havde, før vi mødtes, spist en sandwich med hvidløgssmør” (p. 59) og af møder med afvigende og sære personer – smuglere, prostituerede og alkoholikere – i “bydelen med de lave huse” (p. 47).

Et vendepunkt var Wandall-Holms optagelse i den lokale sammenslutning af politisk aktive unge, kaldet “Kredsen”. Dens medlemmer talte marxister, trotskister, leninister, anarkister og nihilister. Det var via denne kreds, at hun i 1938, samtidig med Tysklands indlemmelse af Sudeterlandet, blev en del af den gryende modstandsbevægelse. Efter englændernes aftale med Hitler og efter den af Josef Tiso ledede slovakiske separatistbevægelses alliance med det nazistiske styre, rettede Kredsens sympatier sig forståeligt nok mod Sovjetunionen. De unge modstandsfolk var dog fortsat unge: “vi forelskede os, som om intet var hændt. Kærlighed og politik flød sammen” (p. 66).

For jøder, for modstandsfolk og for erklærede kommunister blev det nazistvenlige Slovakiet i løbet af anden verdenskrigs første år et stadigt mere farligt sted at opholde sig. Wandall-Holm, der i en alder af 17 år var alle tre ting på én gang, forlod sammen med sin søster Lila resten af familien. I 1942 lykkedes det dem med nød og næppe at flygte over grænsen til det på det tidspunkt halvfascistiske Ungarn.

Herefter er det slut med pubertetsromantikken, både hvad angår kærlighedsliv, ideologi og fremstillingsmodus. *Farvel til århundredets* anden del, som bærer titlen “– landflygtig –”, skildrer flugten, der hurtigt forandrede sig fra at være en rejse fra et hjem til et andet hjem til at være en permanent tilstand. De to søstre nåede målet, faderens fostbroder i Budapest, men efter en aften at have været publikum til “smedenenes mandolinorkester” (p. 99) og deres slet skjult fascismekritiske sange, blev de sat på gaden. Flere midlertidige job og overnatningssteder senere arresteredes søstrene, hvis falske papirer ikke overbeviste den lokale politichef. De blev ført tilbage til den ungarsk-slovakiske grænse, som de med et geværløb i ryggen blev tvunget til at krydse, blot for senere hemmeligt at krydse den igen, tilbage til Ungarn og tilbage til Budapest. Her blev de atter fanget af fremmedpolitiet og sendt i en anden ungarsk lejr og kort tid efter, som straf for et flugtforsøg, flyttet til Risce, “Ungarns strengeste interneringslejr” (p. 133). Efter et længere ophold her, som blandt andet inkluderede deltagelse i en teatertrup og en dysenteri-epidemi, blev de to søstre sammen med lejrens øvrige beboere deporteret til Auschwitz. De deporteredes ikke som jøder, men som politiske fanger i tiden lige før den systematiske deportation af mindst 400.000 ungarske jøder; en deportation, som under personlig ledelse af Adolph Eichmann fandt sted fra marts til juli 1944.

Dødens absurde hverdag

Anden bogs fortættede alvor og handlingsmættede fremstilling afbrydes af en anderledes fragmenteret og springende stil, da tredje bog, som bærer titlen “ – at overleve – ”, begynder: “Vi kører i kreaturvogne. På fjerde dag. Folk i alle aldre. Voksne og børn [...] Jamren. Barnegråd. Beroligende kæleord. Trøst. Skrækfyldt, feberagtig kærlighed”. (p. 147). Den opbrudte, opremsende og usammenhænge syntaks minder det skildrede; i overfyldte tog forsøger udsultede og møgbeskidte deporterede forgæves at samle tanker og forberede sig på det værste, men de er uden chance for at kapere det, der venter dem: “Jeg kan ikke forstå det” (p. 150) skriver Wandall-Holm om konfrontationen med lejrens fakticitet. Præteritumsform fungerer på to niveauer. Ufatteligheden rejser sig nemlig både på det fremstillede og det fremstillende niveau; den angår både den kropslige erfaring af mødet med sporets slutning ved lejrens begyndelse og de intellektuelle kvaler forbundet med mange år senere at begribe omfanget og karakteren af det hændte.

I selvbiografiske tekster står den skrivende stund normalt i forklarelsens tegn. I nedskrivningens tid, som typisk befinder sig på sikker afstand af det hændte, kaster historiens, livsvisdommens eller efterrationaliseringens klare lys sig gerne over fortidens begivenheder på måder, der tilskriver dem mening og betydning. I Wandall-Holms fremstilling af mødet med det nazistiske styres udryddelseslejrer forholder det sig lige omvendt. Snarere end at uddybe, forklare eller dulme det tidligere skete, forstærker eftertidens opsparede viden de konkrete hændelsers chok.

Oplevelsen af at blive gjort til genstand for sortering, aflædning, klipning og aflusning, alt sammen nøje tilrettelagte elementer i en stringent gennemtænkt og udført dehumaniseringsproces (“den sidste rest af identitet mistede vi med tøjet” (p. 152)), finder således ingen forklaringer i kraft af den skrivendes senere erhvervede viden om disse processers logik eller skala, tværtimod. Eftertidens indsigt i den nazistiske dødsmaskines omfang multiplicerer lidelserne op til så store tal, at den enkeltes lidelser truer med at forsvinde: “Det kæmpestore antal myrdede er så formløst og anonymt, at det udsletter billedet af det enkelte menneske, og gør forestillingen om det skete til en abstraktion” (p. 152), som om uhyrlighedens størrelse i stedet for at muliggøre forklaringer truer med at slette sporene.

Bogens fremstilling oscillerer over adskillige sider mellem disse to former for tavshed, adskilte i tid og rum, men forbundne i deres væsen: På den ene side tavsgheden i det konkrete møde med “skræddersyede uniformer, høje kasketter og blanke støvler” (p. 148), som uden tegn på deltagelse behandlede andre mennesker, som ingen ville behandle dyr. På den anden side eftertankens tavshed, som vokser ud af forsøget på senere at fatte en “maksimalt afhumaniseret teknologi” (p. 151), ud-tænkt og administreret, ikke af en håndfuld afsporede SS-folk, men af et bredt udsnit af bureaukrater, erhvervsfolk og almindelige borgere i et af den vestlige verdens mest civiliserede lande.

De to tavsheder forstærker hinanden. Fortidens kropslige skræk afføder nutidens intellektuelle vantro, der igen kastes tilbage på fortidens hændelser og så fremdeles. Resultatet er resultatsløshed, en cirkel, der kredser om hændelser hinsides følelses-mæssig eller intellektuel assimilering: “Jeg vil aldrig helt kunne forstå, at jeg har været en del af dette lejrsystems formål: Udryddelsen. Kun i mareridt er jeg der igen

med alle sanser i alarmberedskab” (p. 150). Netop drømmene spiller en vigtig rolle i både det skildrede erindringsarbejde og i bogens komposition, hvilket jeg senere vender tilbage til.

Inde i Auschwitz-Birkenau underkastedes de to søstre, der blev indskrevet som politiske fanger under efternavnet Schiller, “dødens absurde hverdag” (p. 164). Livets ophør var bestandigt en tilfældig beslutning væk. At “komme i gas” var den eneste vej ud; en viden, som søstrene ifølge kapoen Maja, som de kendte fra en fælles fortid i Tjekkoslaviet, “må lære at leve med. Ellers dør I.” (p. 161). Situationen krævede, at de på den ene side kunne rumme en viden om, at deres liv i ét perspektiv, nazisternes, intet var værd, men også, at de på den anden side ikke måtte lade sig opsluge af denne viden. Konsekvensen af at identificere sig med det billede, deres bødler tegnede af dem, kunne ses i form af de såkaldte muselmænd, der “så ud som insekter med brændte vinger. Som stankelben, der har tabt benene. Som fluer i et edderkoppenet. Og de havde så tomme øjne. De ventede sig intet mere. De eksisterede ikke mere. De holdt op med at ville vide” (p. 156).

Efter overførelse fra Birkenau til gartneriet i den nærtliggende arbejdslejr Rajs-ko blev forholdene marginalt bedre, men Wandall-Holms psykiske tilstand forværredes. Hun var på vej til at blive som “en automat” og “kunne hverken smile, græde, eller fortrække munden til en grimasse” (p. 181). De andre kvindelige fanger fik hende ud af den apatiske tilstand, og netop forholdet mellem fangerne i Rajs-ko optager en betydelig del af bogens beskrivelser af livet i lejren. Der berettes dels om de sociale logikker og mekanismer, der selv i en arbejdslejr hurtigt indfinder sig, dels om de individer, der formår at holde sig i live under disse forhold.

Det særlige ved fremstillingerne er ikke så meget den intensitet, hvormed gruen og rædselens inventar (ligdyngerne, røgen fra ovnene, reviret) beskrives, som det er de dialektiske mekanismer, der arbejder i fremstillingens skarpe blik for undtagelser. Selv ikke i lejrens gøren alt lige gyldigt forsvinder de uberegnelige forskelligheder og overraskelser, som kendetegner det menneskelige. I kraft af en observationsevne og observationsvilje, som lejrene var designet til at udradere, fortæller Wandall-Holm om SS-officeren, der af sin unge, kvindelige polske opvarter bringes til at se nazismens forbrydelser med ofrenes øjne og stikker af sammen med hende; om den tyske vagt, der beder Wandall-Holm hjælpe ham med at organisere noget tøj til hans desertering; om den polske medfange, som stolt hjælper med til at vedligeholde lejrens elektriske installationer, fordi han derved “har været med til at udrydde mit lands fjender” (p. 175); om de atletiske og sunde mandlige fanger, som er dem, der dør hurtigst og om den kvindelige SS'er, på vegne af hvem Wandall-Holm skriver et kærestebrev til den “skrutryggede, hjulbenede, grimme og onskabsfulde Unterscharführer Lothar” (p. 203).

På et tidspunkt aflagde repræsentanter for Røde Kors lejren et besøg. Uden at gennemskue det, blev de vidner til en gennemscenograferet forestilling, komplet med cyklende og vinkende kvindelig kernesundhed: “Jeg tænkte på, om de to herer fra Røde Kors havde lagt mærke til røgen, der kom med vinden fra Birkenau, og som bredte sig ud over markerne med en stank af brændt kød og hår” (p. 198).

Omkring nytår 1944/1945 var den russiske hær avanceret så langt ind i det tidligere Polen, at tyskerne rømmede Auschwitz-komplekset, inklusiv Rajs-kolejren.

Wandall-Holm blev sammen med de andre fanger tvunget ud på en march, som førte dem til først kvindelejren Ravensbrück, siden dennes underafdeling Malchow, begge placeret i nærheden af Berlin. Wandall-Holm tilbragte tiden her på reviret, dødeligt syg af tyfus og lungebetændelse. Da senere også denne lejr måtte forlades, marcherede de længere ind i Tyskland. Det lykkedes Wandall-Holm og hendes søster at flygte fra denne march, og de overlevede foråret 1945 på et tysk gods i den østlige del af det nuværende Tyskland. Godsejeren hjalp dem mod efterbetaling: ros fra flygtningene, når amerikanerne nåede frem. Det blev dog russerne, der nåede denne del af Tyskland, med fortropper, der raserede alt og alle.

Ved ankomsten til hjembyen Mikuláš i 1945 (p. 237), kort tid efter krigens slutning, var alt forandret, ikke mindst øjnene, der så. Wandall-Holm betragtede i et vindue et "forgræmmet ansigt, indrammet af et tørklæde, det efter tyfussygdommen endnu ikke regenererede hår strittende ud i tjavser, klædt i uformelige herrebukser" (p. 229) og chokeredes over, at det var hendes eget. Også i andres øjne tog hun sig radikalt fremmed ud. Hun så dem se på sig som en mistænkeligt levende undtagelse for regler, der havde krævet dødsopfre i stort set alle områdets familier: "Nogle havde mistet deres sønner på østfronten – og her kommer jeg med livet i behold!" (p. 237). Bortset fra en gammel sofa var huset, de forlod tre år tidligere, tomt for inventar og for mennesker. Wandall-Holms to mindre søskende og hendes forældre blev skudt tre dage før krigens ophør. Den sidste søster, Dalma, overlevede krigen, og *Farvel til århundredets* tredje bog slutter i Bratislava i 1945 med et møde mellem de tre søstre.

Frihed til overvågning

Her, hvor krigen og Wandall-Holms fysiske hjemrejse er overstået, kunne *Farvel til århundredet* forventes at slutte. Når den ikke slutter, men tværtimod fortsætter i en fjerde bog af samme længde som bogen om lejropholdet og dødsmarscherne, skyldes det flere vigtige forhold. For det første viser den fjerde bog, som bærer titlen "– tvivle, uden at fortvivle", at selv om forfølgelserne, deportationen og lejropholdets dehumaniseringsprocesser udgjorde de største konkrete trusler mod både kroppens og sindets liv, så er det overlevelsen, der efterfølgende rejser sig som et særligt eksistentielt problem. For det andet fortæller fjerde bog, som handler om Wandall-Holms år i det kommunistiske Tjekkoslovakiet efter krigen, i en vis forstand videre på den samme historie, selv om rammer og rekvisitter er markant anderledes. Det handler således fortsat om forholdet mellem individ og masse, om konstruktioner af *os* og *dem* og om de fristende og farlige kræfter, der kan samles og gives fælles retning, når mange tror som én, idet de i en tilsyneladende god sags tjeneste vælger at sætte parentes om eller se bort fra deres personlige tvivl.

Lejropholdet kølnede ikke Wandall-Holms ungdommeligt glødende tiltro til kommunismen, snarere tværtimod. Det håb om en anden og bedre kommende verden, hvorpå en stor del af hendes selvopholdelsesdrift i lejren hvilede, var i vid udstrækning formuleret i et kommunistisk vokabular. Når hun i Auschwitz stødte ind i småborgerlige og intolerante mennesker blandt de andre kommunister, forklarede hun det for sig selv med, at "min holdning var et udslag af personlig modvilje" (p. 163).

Ganske kort tid efter krigen genoptog hun sit aktive kommunistiske arbejde. Hun begyndte at studere Politisk Videnskab ved universitetet i Prag og fungerede samtidig som journalist i partisekretariatets presseafdeling. For Wandall-Holm var troen på socialismen som menneskehedens sande vej ikke bare en åbning mod en bedre fremtid, men også en lukning af en alt for nær, grusom fortid. Sammen med en nyvunden lyst til og mulighed for igen at være ung og studerende, lagde arbejdet som hengiven kommunist for en tid låg på de just overståede, men langt fra assimilerede oplevelser som indsat i nazismens koncentrationslejre:

“ Alle mine modstridende følelser, angsten, begejstringen for socialismens idé, undertrykkelsen af tvivl, den tilsyneladende uforenelighed mellem det jeg iagttog, og det jeg ønskede – interessen for både Marx og Kafka, Lenin, Comte de Lautreamont, Rilke, Brecht, Orwell – blev holdt sammen under en tilsyneladende revnefri skal af revolutionær overbevisning. (p. 263)

Det viser sig imidlertid hurtigt, at den kommunistiske stat af lige muligheder for alle, hvorigennem hendes individualitet skulle genfødes, snarere antager karakter af et nyt fængsel, hvis stigende grader af kontrol, censur og meningsmanipulation bringer mindelser om koncentrationslejrens univers, ikke mindst hvad angår princippet om at lade fanger vogte fanger.

Koncentrationslejren var udtænkt som en systematisk nedbrydelse af de indsatets krop og identitet, begyndende med kroppen. Dens midler var umotiveret vold, fornedrelse, hårdt fysisk arbejde, timelange appeller, sult og over alt dette udsigten til aldrig at komme ud i live. Det kommunistiske styre i Tjekkoslovakiet, på mange måder tænkt som den diametrale modsætning af lejrens nivellering af alles rettigheder, viser sig ligeledes at udgøre en trussel for den enkelte, om end i en mere indirekte og mindre fysisk form. Truslerne kommer her ikke udefra, men indefra, som da Wandall-Holm straffes med relegation fra universitetet, fordi hendes personlige overvåger finder hendes interesse for andet end streng marxistisk analyse borgerlig, vestvendt og potentielt farlig.

Da Wandall-Holm i tiden omkring 1950 forlod Tjekkoslovakiet til fordel for Danmark, forlod hun derfor også kommunismen, i hvert fald i den udformning, den der havde fået.

Virgo intacta

Wandall-Holms beskæring af beretningen får den til at synliggøre forskelle og ligheder mellem nazismen og en variant af kommunismen, understregende begge massebevægelseres udraderinger af individet. Dette valg er ikke ene om at give *Farvel til århundredet* en særstatus i forhold til både dansk og international Holocaust-litteratur. Et andet vigtigt element er, at bogens synsvinkel ligger hos en kvinde. Langt hovedparten af de kanoniserede tekster om og fra Holocaust er, bortset fra Anne Franks dagbog, skrevet af mænd. Det billede af Holocaust-litteraturen, der er ved at tegne sig, er i stor udstrækning et billede af den ene halvdel af befolkningens oplevelse af og refleksioner over lejrtilværelsens ekstreme betingelser for liv

og død. En konsekvens heraf er, at denne litteratur til tider beskrives som kønsløs, som uden behandlinger af seksuelle relationer. En sådan forestilling om lejrene som en tilstand hinsides eller uden for seksualiteten lader sig kun opretholde, så længe man baserer sin læsning af vidnesbyrd på tekster af mandlige skribenter. For de deporterede kvinder var spørgsmålet om seksualitetens betydning anderledes uomgængeligt, og i Wandall-Holms beretning indtager netop kvindekønnets udsathed og privilegier en central plads.

Joan Ringelheims “Women and the Holocaust. A Reconsideration of Research”³ er en af de første, vægtige behandlinger af kvindelige, jødiske vidnesbyrd fra anden verdenskrig. Ringelheim indleder med at fastslå, “that until quite recently there has been no feminist perspective in Holocaust scholarship” (Ringelheim 1993, 374). For hende er det imidlertid uomgængeligt, at “genocide was not neutral about gender” (p. 392).

Der findes ingen samlet opgørelse over antallet af ofre i Anden Verdenskrigs koncentrationslejre og derfor heller ingen oversigter over forholdet mellem dræbte kvinder og mænd. I et senere publiceret efterskrift til førnævnte artikel kombinerer Ringelheim tal fra deportationslister fra ghettoen i Lodz, afskibningspapirer fra udvalgte transporter til Auschwitz og opgørelser lavet af en *Einsatzgruppe* i Litauen med lister over forholdet mellem overlevende mænd og kvinder fra de befriede lejre og finder derved indicier på, at antallet af dræbte jødiske kvinder overstiger antallet af dræbte jødiske mænd. Hun anfører som mulige forklaringer, at de jødiske mænd kunne slides op som arbejdskraft, mens de jødiske kvinders medfødte evne til at reproducere ikke blot gjorde dem mindre anvendelige til hårdt fysisk arbejde, men også gjorde dem farlige som de, der kunne sætte “avengers”, dvs. hævnere i verden.⁴ Når færre kvinder end mænd sad i lejrene både under og lige efter krigen skyldes det, at kvinderne ikke overlevede længe nok til at gå gennem lejrens indgang. I stedet blev de, sammen med børn og ældre, sorteret fra og sendt direkte til gaskammeret.

I lejropholdets ekstreme situationer træder kønnet frem, både som et biologisk faktum og som et heterogent fletværk af mere eller mindre arvelige sæder og skikke.

Ringelheims forskning baserer sig på serier af indgående interviews med kvindelige overlevende, og hun finder, at ligesom kvinder døde af andre grunde end mænd, overlevede de ved hjælp af andre midler. I udgangspunktet var kvinderne de mest sårbare i kraft af deres køn. Seksuel misbrug, voldtægt, tvungne aborter og mindre fysisk styrke gjorde deres situation mere udsat. Samtidig forøgede deres mere eller mindre socialt nedarvede plejekundskaber, deres udholdenhed og deres mulighed for at bruge deres køn som en handelsvare mulighederne for at opnå privilegier, som mændene normalt var foruden. Kvindernes vidnesbyrd fortæller følgende om lejroplevelser, der på afgørende punkter er anderledes end de mandlige: “starving transformed into communal sharing of recipe stories; sex into food, rather than the reverse; rags into clothes; isolation into relationships or surrogate ‘families’” (p. 378).

I *Farvel til århundredet* er seksualiteten konstant en faktor, og også dens mekanismer belyses ved hjælp af den dialektiske optiks blik for en polariseringsafhængig-

hed af dens modsætning. Næsten samtlige af de hændelser, der indgår i beretningen, rammesættes eller krydses af relationer mellem mand og kvinde eller mellem kvinde og kvinde. Det fremgår klart, at den status af handelsvare, som kvindens køn opnår under sådanne ekstreme forhold dels kan tage livet af hende, dels kan bruges til at sikre overlevelse, men det vel at mærke en overlevelse, der kan være svær at bruge til noget. I koncentrationslejren var kvindens kønnede identitet ikke bare noget, hun kunne dø af, men også noget, hun efterfølgende skulle forsvare at have overlevet som.

Efter et foredrag i 1960 for en husmoderforening i Thy kom flere af de tilhørerne, efter tydeligvis at have taget mod til sig, op til Wandall-Holm og stillede følgende spørgsmål: "Vi ville gerne vide, om De nogensinde er blevet voldtaget af en SS-mand" (Wandall-Holm 2000, 237). Anekdoten fungerer som et ekko af en lignende situation fra tiden lige efter Wandall-Holms tilbagevenden til sine forældres tomme hus. Her reagerede en af hendes tidligere skolekammerater på hendes afvisning af seksuelt samvær ved at hævde, at alle vidste, at hendes og søsterens overlevelse skyldes, at de gik i seng med SS-folkene.

At det netop ikke forholder sig sådan er et tilbagekommende tema i bogen. Beretningen formelig flyder over af situationer, hvor Wandall-Holm bragte sig i yderligere livsfare ved at afvise nærgående tjekker, ungarere, tyskere og russere. Et eksempel på en sådan situation opstod, da fire russiske soldater, som i foråret 1945 samlede de to søstre op på det tyske gods, pludseligt standsede motorcyklerne et øde sted, opsatte på at få "noget til gengæld" (p. 226). Søstrene nægtede og blev efterladt langt fra alfarvej, midt i et udbombet Tyskland i total opløsning. Soldaterne vendte dog kort efter tilbage og tog kvinderne med sig igen. Herefter udspillede følgende dialog sig mellem Wandall-Holm og den russiske soldat Dimitrij: "– Det ærgrer mig alligevel, sagde han. – Hvis du så i det mindste var jomfru. – Det er jeg. – Sværg ved dit liv, at du har din hinde! – Jeg svor ved mit liv. – Nu kan jeg holde det ud, sagde han." (p. 226).

Det er ikke første gang i beretningen, at Wandall-Holms jomfruelighed betvivles og ikke første gang, tvivlen gendrives. Under opholdet i den ungarske lejr før deportationen til Auschwitz blev der udbredt et rygte om, at Wandall-Holm tidligere havde levet som prostitueret. Hun bad lejr lægen hjælpe, hvorefter han "overfor forsamlingen erklærede mig 'virgo intacta'" (p. 135).

Wandall-Holms identitet som kvinde giver, hvilket er i tråd med Ringelheims forskningsresultater, ikke kun anledning til større udsathed. Der følger samtidig styrker og mulige privilegier, som kan opnås uden at give køb på alle personlige grænser. Under opholdet i den ungarske lejr erfarer Wandall-Holm, "hvad det at være ung, at have sex-appeal og dertil en god sangstemme, betyder for en fanges muligheder for at klare sig og få privilegier" (p. 131).

Vigtigere for både hendes fysiske og mentale overlevelse er de familielignende fællesskaber, som opstår i Rajskolejren:

“ Det hjalp os selv til ikke at miste selvrespekten. Hvis vi ikke selv sørgede for at skabe et fællesskab og en følelse af ansvar for hinanden, ville selvopholdelsesdriften under disse dyriske forhold forvandle os til hadske dyr. I dag, mange år senere, undrer jeg mig som-

metider over, at fangerne i lejren i det hele taget var i stand til at være så relativt anstændige over for hinanden. Selv dér, netop dér! (p. 165).

Mareridtsudveje

Så vidt *Farvel til århundredets* forløb, dens tematiseringer af totalitære styreformers og dens indgående beskrivelser af de vilkår, hvorunder en kvinde mod alle odds kunne leve i og overleve en koncentrationslejr.

Jeg vender mig nu mod det skisma mellem hændelsernes og erindringerne nu, som jeg indledningsvist observerede i Wandall-Holms lille digt "Angst", og som spiller en stor rolle i bogens fremstilling af mødet med lejren og mødet med erindringen om lejren.

Farvel til århundredet er som nævnt en genskrivning af den ni år ældre *Morbærtræet*. Bøgerne har cirka samme længde, men den nyeste indeholder mere om tiden før og i lejren, men næsten intet af den ældre bogs beskrivelser af tiden fra 1955 til 1990.

Et markant træk ved selve genskrivningsprocessen er, at *Farvel til århundredet* begynder, hvor *Morbærtræet* ender, nemlig med genfortællingen af det samme mareridt. Mareridtene indtager i det hele taget en særstatus i begge bøger, eftersom det er her, afstanden mellem hændelsernes og genfortællingens tid falder bort; det er her, nummeret på armen vågner til mørket: "Kun i mareridt er jeg der igen med alle sanser i alarmberedskab" (p. 150). Drømmene sammenbinder det, den vågne bevidsthed holder adskilt eller fortrængt og gør det sanseligt, deres kropslige erindringer "rusker mig vågen, mens jeg sover." (p. 8).

Det mareridt, der afslutter *Morbærtræet* og indleder *Farvel til århundredet* udspiller sig i små lysninger i en sært konturløs verden, hvis aktører vikles ud af og igen forsvinder i et voksende mørke. Det er i tiden efter krigen, men før en fred. I første scene befinder jeget sig i en seng sammen med en mand og en pige, på én gang underlagt erotisk begær og stærke smerter. Begæret gælder manden; han holder om jeget med sin ene stærke arm – den anden har han mistet i modstandskampen. Smerterne skyldes stik med et spidst instrument, som føres af pigen. Hun er en tidligere udgave af jeget selv. Med håret i "et løsthængende brus" og et "tomt ansigt" går det fortidige jeg, optændt af trangen til at slå sit fremtidige jeg ihjel, løs på drømmens jeg med "en rusten saks" (p. 6).

Næste scene finder sted i den "krigshærgede bys gader" (p. 6). Manden og kvinden bevæger sig, men der er intet lys. Orienteringen retarderes yderligere af "uklare gadeantydninger" og følges af en ligeledes rystet moralsk orientering. I byen kan man umuligt "opnå noget på ærlig vis" (p. 6). At mørket også er en etisk formørkelse understreges i drømmens tredje scene, som finder sted i en bil. Jeget og den hjælpende mand kommer nu ud af stedet, men de har ikke kontrol over retning eller hastighed: Chaufføren er ikke til at se, men det er til gengæld "den nytillkomne", en velklædt og velplejet mand, der er "fagforeningsboss, partifunktionær, sortbørshandler, politiker – eller alt i ét" (p. 7). Den nytillkomne udgør en dømmende og udøvende magt, og den hjælpende mand er kun i en position til at hjælpe jeget, fordi han spiller denne magts eget spil: han bærer en mappe, som indeholder "kompromitterende papirer" (p. 7).

Jeget siger kun en sætning, som ikke færdiggøres: “Jeg er ingen luder. Mine forældre blev skudt af tyskerne. Og jeg selv...” (p. 7). Hun afbrydes af partifunktionæren, der presses til at give hende penge. I sidste scene er jeget tilbage i byens gader, i et mørke “fuldt af skygger” og “vandrende lysskær”, “et svømmende kaos fuldt af flakkende flammer”, som minder om en “gammeldags minegang” (p. 8). Den tidligere enarmede mand, der nu har begge arme igen, nærmer sig langsomt jeget, som fyldes af spørgsmål og tvivl.

Mareridtet handler ikke så meget om at skulle dø, som om at skulle leve videre efter hændelser så umenneskelige, at kun de umenneskelige synes at kunne have overlevet dem. Fortidens jeg er her en dødelig fjende, hvis ansigtstræk er blevet udraderede og som vil have hævn, mens fremtiden tager form som spørgsmålstegn i udvejsløse gader. Mareridets sidste sætning spørger til, hvad den fremmede mand i den mørke by kommer med – er det “Fred, der ikke er truet af glemsel?” (p. 8).

Indsatsen består ikke i at huske krigen, men i at undlade at glemme freden. Modet, hvormed denne generelle indsigt drages ud af dybt krænkende personlige erfaringer, udgør en nødvendig, men ikke en tilstrækkelig begrundelse for, at *Farvel til århundredet* for mig at se står som en af de helt centrale tekster i den dansksprogede Holocaust-litteratur.

En anden grund er, at bogen umisforståeligt vidner både om de ligheder mellem forskellige masseforførende eller massekontrollerende styreformere, som viser sig for overlevende af begge dele, og om de forskelle mellem kønnene, som træder frem i lejrenes ekstreme undtagelsestilstande såvel som i de ikke-dødes forsøg på efterfølgende at blive levende igen.

En tredje grund er, at bogen udgør et selvstændigt kunstnerisk udtryk. Den kombinerer intellektuel spændkraft og et stort formelt register i en fortælling, hvis insisterende *drive* er troen på, at tvivlen ikke må udraderes. Et af bogens vigtigste udsagn er, at hvis menneskets evne til at tvivle og vilje til at vide tabes, så er der ikke længere noget at vinde. Netop evnen til at tvivle og viljen til at vide er de egenskaber, som både koncentrationslejrens dehumaniseringsmekanismer og de forfejlede statskommunismers sindelagskontrol systematisk søgte at udradere. Når *Farvel til århundredet* ville være værd at læse, selv hvis den var fiktion, skyldes det, at den ud i det ekstreme skildrer måderne, hvorpå de idealistiske massebevægelses tankemistfostre mishandler en krop og et sind, uden at denne krop og dette sind holder inde med at finde udveje for at tænke og tvivle.

Det umistelige hjærges af dialektikken, der i bogen tjener dels som antropologisk metode, dels som en form for poetik. Næsten alt levende i beretningen bærer på sin egen modsætning, som udfolder sig til tider uden vilje, til tider med; til tider uden indsigt, til tider med. Afgørende er det, at dette dialektiske menneskesyn også bestandigt rettes mod dets egne mekanismer. *Farvel til århundredets* syn ser nok på mennesket og på de modsætninger mellem det fantastiske og det skrækkelige, der er det iboende, men først og sidst ser det fra et bestemt menneske.

Noter

- 1 For en gennemgang af Kertész' reception i Ungarn, se Molnárs "Nobel in Literature 2002 Imre Kertész's Aesthetics of the Holocaust" i onlinetidsskriftet *CLCweb*, <http://clcwebjournal.lib.purdue.edu/clcweb03-1/molnar03.html>.
- 2 Susan Rubin Suleiman foreslår i "The 1.5 Generation: Thinking About Child Survivors and the Holocaust" (2002), at man desuden taler med en 1,5. generation, som samlebetegnelse for små børn, der overlevede. Denne gruppe besidder hverken 1. generations bevidste erindringer eller 2. generations mangel på erfaringer af lejren.
- 3 Artiklen publiceredes første gang i 1985 i *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. Jeg citerer fra den udvidede version i Rittner og Roth 1993.
- 4 Ringelheim citerer Himmler for følgende efterrationalisering af beslutningen om at inkludere både mænd, kvinder og børn i nazisternes Endlösung: "In fact I did not regard myself as justified in exterminating the men – let us say killing them and having them killed – while letting avengers in the shape of the children ... grow up" (Ringelheim, 1993, 392).

Litteratur

- Kertész, Imre: "Hvem tilhører Auschwitz?", *Passage* 58 (2008).
- Molnár, Sára: "Nobel in Literature 2002 Imre Kertész's Aesthetics of the Holocaust", <http://clcwebjournal.lib.purdue.edu/clcweb03-1/molnar03.html>, 2003.
- Rittner, Carol Ann og Roth, John K.: *Different Voices. Women and the Holocaust* (New York, 1993).
- Rosenfeld, Alvin H.: *A Double Dying. Reflections on Holocaust Literature* (Indianapolis, 1980).
- Schwarz, Daniel R.: *Imagining the Holocaust* (New York, 1999).
- Sicher, Efraim: *The Holocaust novel* (New York, 2005).
- Suleiman, Susan Rubin: "The 1.5 Generation: Thinking About Child Survivors and the Holocaust", *American Imago*, 59/3 (2002).
- Wandall-Holm, Iboja: *Digte* (Fredensborg, 1965).
- Wandall-Holm, Iboja: *Morbærtræet – en beretning* (Haslev, 1991).
- Wandall-Holm, Iboja: *Farvel til århundredet. En fortælling om Europa* (Haslev, 2000).

